

Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου

1. Τα συνταγματικά διλήμματα της πανδημίας

Πέραν της υγειονομικής διάστασής της, η πανδημία του Covid-19 έφερε στο προσκήνιο εξαιρετικά κρίσιμα ζητήματα για την συνταγματική δημοκρατία στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Οι κυβερνήσεις, για να αναχαιτίσουν την εξάπλωση της νόσου, συγκέντρωσαν στα χέρια τους την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας και έλαβαν μέτρα που επέφεραν σοβαρά πλήγματα στο σύστημα των ελευθεριών και των δικαιωμάτων. Είναι αλήθεια ότι η λειτουργία των αντιπροσωπευτικών σωμάτων δεν αναστάλθηκε, υποβαθμίστηκε ωστόσο ουσιαστικά, προσαρμοζόμενη στις έκτακτες υγειονομικές συνθήκες, ενώ ενισχύθηκε η προϋπάρχουσα τάση διάβρωσης της δημοκρατίας, με την υποβάθμιση ιδίως ενός από τα συγκροτητικά στοιχεία της, της αυτονομίας: Με αφορμή την αντιμετώπιση της έκτακτης υγειονομικής περίπτωσης, οι κρίσιμες αποφάσεις ανατέθηκαν και πάλι στους τεχνοκράτες¹, με αποτέλεσμα το δίκαιο να μην έχει την πρωτοκαθεδρία στην ρύθμιση της κοινωνικοπολιτικής ζωής και οι κανόνες που πλαισιώνουν την συμβίωσή μας να εκπηγάζουν από την αυθεντία των ειδικών².

Η πολιτική διαχείριση της πανδημίας παρουσιάζει ως εκ τούτου έντονο συνταγματικό ενδιαφέρον, που δεν εξαντλείται στην αξιολόγηση των μέτρων και των κυβερνητικών χειρισμών κατά την περίοδο του «μεγάλου εγκλεισμού». Οι κρίσεις όπως αυτή του Covid-19 και γενικότερα οι καταστάσεις που προσλαμβάνουν δραματικά χαρακτηριστικά για την κοινωνία ή το κράτος, επηρεάζουν την φυσιογνωμία του πολιτεύματος: η κανονικότητα στην οποία επιθυμούν να επιστρέψουν όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου και την οποία ευαγγελίζονται οι κυβερνώντες,

---

¹ Όπως είχε συμβεί πρόσφατα στο πλαίσιο της της δημοσιονομικής και οικονομικής κρίσης. Βλ. ενδεικτικά Π. Μαντζούφα, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ Σάκκουλα, 2014, σ. 356-7, Τ. Βιδάλη, «Η βουβή νομιμοποίηση», <https://www.constitutionalism.gr/>. Είναι σαφές ότι η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την νεοφιλελεύθερη θέσμιση των τελευταίων δεκαετιών και διαβρώνει το συνταγματικό δίκαιο. Βλ. σχετικά το κείμενο του Χ. Ανθόπουλου, «Επιστήμη και πολιτική στην κρίση του κορωνοϊού», ο προβληματισμός του οποίου παραπέμπει στην αγωνία του Δ. Τσάτσου να διαφυλάξει την πρωταρχικότητα του πολιτικού λόγου έναντι του επιστημονικού ως εγγύηση της δημοκρατίας.

² Η πανδημία ενέτεινε την παραπάνω τάση σε βαθμό που, όπως σημειώνει η Ελ. Ρεθυμνιωτάκη, «Μοιάζει πράγματι να ιατρικοποιείται η πολιτική και να πολιτικοποιείται η ιατρική!», «Πανδημία, ειδημοσύνη και δημοκρατική πολιτική», Π. Καπόλα- Γ. Κουζέλης- Ορ. Κωνσταντάς (επ.), *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου, Τοπικά Ιθ'*, 2020, σ. 251 επ. (252), πρβλ. Κ. Τσιτσελίκη, «Η υγειονομική κρίση του 2020 και η εντροπία του α-πολιτικού», <https://www.constitutionalism.gr/>.

δεν είναι ποτέ η ίδια με αυτήν που διέρρηξαν οι έκτακτες συνθήκες³. Είτε γίνεται προσφυγή στο νομικό οπλοστάσιο που αφορά τις εξαιρετικές περιστάσεις⁴ είτε η κρίση αντιμετωπίζεται με τους κανόνες του κοινού δικαίου⁵, οι ρυθμίσεις που επιβάλλονται κατά την διάρκειά της, ενθυλακώνονται στο κράτος δικαίου και εξασθενίζουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία⁶.

Τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, άλλωστε, η ανάγκη προφύλαξης από τον ιό δεν έχει εξαλειφθεί. Η προστασία από τους κινδύνους που γεννά για την δημόσια υγεία, την υγεία των πολιτών και τους μηχανισμούς υποστήριξης του κοινωνικού κράτους πραγματοποιείται προς το παρόν με ηπιότερα μέσα, που όμως και αυτά επηρεάζουν την απόλαυση συνταγματικών δικαιωμάτων και την λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Η αορίστου χρόνου παράταση της -μερικής έστω- διοικητικής αστυνόμευσης φαίνεται να δικαιολογείται από την σπουδαιότητα των αγαθών που τίθενται σε διακινδύνευση, ταυτόχρονα όμως εθίζει τα μέλη του κοινωνικού συνόλου στο καθεστώς περιστολής της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας τους, με άλλα λόγια κυοφορεί το ενδεχόμενο του συνταγματικού μιθριδατισμού⁷, γεννά τον «πειρασμό της αυταρχίας»⁸. Οι θεσμικές συνέπειες της πανδημίας παραμένουν, λοιπόν, απρόβλεπτες, εξ ου και ο διεθνής διάλογος⁹ γι' αυτές είναι ιδιαίτερος εκτεταμένος. Η προσέγγιση των ερωτημάτων που έχουν προκύψει κι αναδειχθεί με την πανδημία, μας κατευθύνει να εγκαταλείψουμε τις παραδοσόμενες βεβαιότητες, να εντοπίσουμε χρήσιμα στοιχεία για να τις προδιαγραφές του πολιτεύματος στο οποίο θα

---

³ Πρβλ. D. Bigo, « Les modalités des dispositifs d'état d'urgence. Introduction », *Cultures & Conflits*, vol. 113, no. 1, 2019, σ. 7 επ.

⁴ Το πιο πρόσφατο παράδειγμα είναι αυτό της Γαλλίας, όπου, μετά τα φονικά γεγονότα του Νοεμβρίου 2015, όχι μόνον ο νόμος για την κατάσταση ανάγκης παρέμεινε σε ισχύ, με διαρκείς παρατάσεις, για περισσότερο από δυο χρόνια, αλλά αποτέλεσε και πηγή έμπνευσης για την αναμόρφωση του κοινού δικαίου, στο οποίο εντάχθηκαν αρκετές από τις ρυθμίσεις του, βλ. V. Champeil-Desplats, « Histoire de lumières françaises : l'état d'urgence ou comment l'exception se fonde dans le droit commun sans révision constitutionnelle », *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, vol. 79, no. 2 (2017), σ. 205 επ. (221 επ.), S. Hennette-Vauchez, « La fabrique législative de l'état d'urgence : lorsque le pouvoir n'arrête pas le pouvoir », *Cultures & Conflits*, vol. 113, no. 1 (2019), σ. 17 επ.

⁵ Ιφ. Καμτσιδου, «Μια κατάσταση εξαίρεσης καθόλου εξαιρετική. Η κρίση του δημόσιου χρέους και το λυκόφως του Συντάγματος», *Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)*, τευχ. 73 (2017), σ. 587 επ.

⁶ V. Champeil-Desplats, *ό.π.*

⁷ Σπ. Βλαχόπουλος, *Συνταγματικός μιθριδατισμός. Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας*, Αθήνα, εκδ. Ευρασία, 2020, ιδίως σ. 37 επ., Ξ. Κοντιάδη, *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2020.

⁸ Γ. Δρόσου, «Η διπλή επιστροφή του κράτους και το δημοκρατικό Σύνταγμα», [Π.Καπόλα- Γ.Κουζέλης-Ορ. Κωνσταντάς \(επ.\), ό.π., σ. 243 επ. \(248 επ.\)](#).

⁹ Βλ. για παράδειγμα τις ενδιαφέρουσες παρεμβάσεις και άρθρα στα πες τι είναι π.χ. στα ιστολόγια δικαίου; <https://blog.harvardlawreview.org/category/constitutional-law/>, <https://verfassungsblog.de/>, <http://blog.juspoliticum.com/>, αλλά και στους ελληνικούς ιστότοπους <https://www.constitutionalism.gr> (φάκελος Πανδημία και Σύνταγμα) και <https://www.syntagmawatch.gr/>

επιστρέψουμε μετά την πάροδο των έκτακτων περιστάσεων και να αναζητήσουμε τις αναγκαίες εγγυήσεις για την δημοκρατία και τα δικαιώματα.

2. Η παραμέληση της ιστορίας και της εμπειρίας: πως η πανδημία του Covid-19 μετατρέπεται σε «συντακτική στιγμή».

Οι ανατροπές στην κοινωνικο-οικονομική ζωή που επέφερε η πανδημία του Covid-19 σε παγκόσμιο επίπεδο είναι αναμφίβολα δραματικές. Τούτο εξηγεί καταρχάς την επιλογή του πολιτικού προσωπικού και των ΜΜΕ, των Μέσων κοινωνικής δικτύωσης συμπεριλαμβανομένων, να προβάλλουν με έμφαση τον έκτακτο χαρακτήρα της, δεν δικαιολογεί όμως την τάση τους να *παρουσιάζουν ένα ασυνήθιστο και απρόβλεπτο γεγονός ως μοναδικό στην ιστορία*: ούτε η διάδοση του ιού ούτε οι θανάσιμες επιπτώσεις της αποτελούν πρωτόγνωρα γεγονότα, αντίθετα έφεραν στο φως της δημοσιότητας ανάλογες εμπειρίες του παρελθόντος¹⁰, η σύγκριση με τις οποίες συμβάλλει στην διερεύνηση των θεσμικών θεμάτων που τίθενται.

Στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, η θεώρηση της πανδημίας ως καινοφανούς, μοναδικού συμβάντος επικαθόρισε την στάση σημαντικών εκπροσώπων της επιστημονικής κοινότητας και *οικοδόμησε μια αντίφαση*: Η υπέρτατη ανάγκη σωτηρίας του λαού από την πανδημία, που δεν αμφισβητήθηκε από κανένα παράγοντα του δημόσιου βίου, φάνηκε να νομιμοποιεί την αξιολόγηση των νομοθετικών μέτρων για την αντιμετώπιση της κρίσης χωρίς καμιά αναφορά στην συνταγματική μας ιστορία ή στην εμπειρία συγγενικών έννομων τάξεων. Έτσι, *η κατάφαση των εντελώς εξαιρετικών περιστάσεων δεν οδήγησε στο αυτονόητο συμπέρασμα ότι η χώρα βρέθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και ότι -πρέπει να- εφαρμόζεται το δίκαιο που ταιριάζει σε αυτήν, δηλαδή που οριοθετείται από τις πρωτόγνωρες συνθήκες και που έχει προσωρινό χαρακτήρα*. Η αποτίμηση των κανόνων της περιόδου της πανδημίας επιδίωξε να τους εγκοιτώσει στο σύστημα των δικαιωμάτων και ελευθεριών και να

---

¹⁰ Ελάχιστο δείγμα από τον γαλλικό Τύπο <https://www.lesechos.fr/idees-debats/editos-analyses/grippe-espagnole-et-covid-19-deux-epidemies-etrangement-proches-1199124>, <https://blogs.mediapart.fr/la-france-liberee/blog/040420/la-grippe-espagnole-ou-la-grande-tueuse>. Εξίσου ενδεικτικά, από τις ζωντανές μνήμες της ελληνικής ιστορίας: με πρόσφατη κανονιστική ρύθμιση (την με αρ. Υ 42/2019 απόφαση του πρωθυπουργού), ανατέθηκε μεταξύ άλλων σε επιτροπή που συστάθηκε για την διατήρηση της ιστορικής μνήμης των Ελλήνων του Πόντου «Η επεξεργασία πρότασης για την ανάδειξη ως τόπου ιστορικής μνήμης των απολυμαντηρίων της Αρετσούς», στα οποία εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, τον Καύκασο και τον Πόντο έμπαιναν σε πολυήμερη καραντίνα και υποβάλλονταν σε βαριά εξευτελιστική μεταχείριση. Κατά το χρονικό διάστημα 1916-1924 στα Απολυμαντήρια της Καλαμαριάς απεβίωσαν περίπου 22.000 πρόσφυγες, ενώ τόποι εγκλεισμού λειτουργούσαν επίσης στην Πάτρα και την Κέρκυρα.

διασφαλίσει την αρμονική ένταξή τους σε αυτό, «κανονικοποιώντας» ρυθμίσεις που προκαλούν ρωγμές στον καταστατικό χάρτη και υποβαθμίζουν τις λειτουργίες του.

Η θεώρηση αυτή διαμορφώθηκε στο όνομα του Συντάγματος και για την διαφύλαξη της τυπικής και ουσιαστικής δύναμής του: Το ενδεχόμενο οι κανόνες της πανδημίας να μετεξελιχθούν σε «συντακτικό δίκαιο της ανάγκης που θεμελιώνεται αφ' εαυτού του σε απρόβλεπτες και καινοφανείς πραγματικές καταστάσεις που ξεπερνούν τις προβλέψεις της έννομης τάξης»¹¹, ευνόησε την αναζήτηση μεθόδων συμφιλίωσής τους με το συνταγματικό πλαίσιο, προς υποστήριξη του κύρους και της αποτελεσματικότητας του τελευταίου¹². Ωστόσο, για να διατηρηθεί «το Σύνταγμα 'ζωντανό' εν μέσω πανδημίας»¹³ θυσιάζεται μια από τις συνιστώσες της έννοιάς του και συρρικνώνεται δραστικά μια από τις νομικές λειτουργίες του: *Η επιβεβαίωση της συνταγματικότητας ορισμένων τουλάχιστον από τα μέτρα που λήφθηκαν προϋποθέτει την ερμηνευτική προσαρμογή του Συντάγματος και των θεμελιωδών αρχών του στην πραγματικότητα, καθιστώντας το «εύκαμπτο» και κλονίζοντας την εγγυητική λειτουργία του.*

Εν τούτοις, τα συνταγματικά ζητήματα που γεννώνται από τους λοιμούς και τις πανδημίες έχουν αποτελέσει αντικείμενο και νομολογιακής επεξεργασίας¹⁴. Όπως θυμίζει ο Σ. Βλαχόπουλος¹⁵, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έχει ασχοληθεί εδώ και 120 χρόνια με την συνταγματικότητα των περιορισμών των ελευθεριών που επιβλήθηκαν για την αποτροπή της βουβωνικής πανώλης ή την πρόληψη της ευλογιάς. Πέρα από αυτό, στον αγγλοσαξονικό χώρο, μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001, η ενασχόληση με τις έκτακτες περιστάσεις που άπτονται της εθνικής ή δημόσιας

---

¹¹ Ευ. Βενιζέλος, «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία», <https://www.evenizelos.gr/mme/articlesinthepress/435-articles2020/6218-ev-venizelos-pandimia-themeliodi-dikaiomata-kai-dimokratia.html>

¹² Έτσι Α. Μανιτάκης, «Η πανδημία ανάμεσα στο Δίκαιο και στην Ηθική, με την ζωή ως συνταγματική αξία», <https://www.constitutionalism.gr/>, Γ. Δρόσος, *ό.π.*, σ. 246 επ., Γ. Τασόπουλος, «Η ελευθερία κίνησης, η διασπορά του Κορωνοϊού και το Σύνταγμα», Β. Χρήστου, «Η επιστήμη, η πανδημία και οι προκλήσεις μπροστά μας» και με επιφυλάξεις Γ. Σωτηρέλης, «Η Δημοκρατία απέναντι στην πανδημία» όλα σε <https://www.constitutionalism.gr/>.

¹³ Π. Μαντζούφας- Αν. Παυλόπουλος, «Κορωνοϊός και ελευθερία της κίνησης: Διατηρώντας το Σύνταγμα 'ζωντανό' εν μέσω πανδημίας», <https://www.constitutionalism.gr/>.

¹⁴ Όπως βέβαια και επιστημονικής προσέγγισης, μέσα από την οποία καταδείχθηκε η σημασία του σεβασμού της αυτονομίας των προσώπων κατά την λήψη των μέτρων που είναι αναγκαία για την αποτροπή της διάδοσης μολυσματικών νόσων, από την πρόσφατη ελληνική αρθρογραφία βλ. Ευ. Μάλλιος, «Μεταδοτικά νοσήματα. Δημόσια υγεία και αυτονομία του προσώπου», *Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)*, τευχ. 67 (2016), σ. 89 επ., Τ. Γκαράνη - Παπαδάτου και Β. Βελονάκη, «Ανθρώπινα δικαιώματα και λοιμώδη νοσήματα», *Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)*, τευχ. 66 (2015), σ. 791 επ.,

¹⁵ Σπ. Βλαχόπουλος, *Ο.π.*, σ. 51 επ.

ασφάλειας και διαταράσσουν σοβαρά τον κοινωνικό βίο, έχει εμπλουτίσει τον συνταγματικό διάλογο¹⁶. Οι σύγχρονες διαστάσεις του δικαίου της ανάγκης αναδεικνύονται και στο γαλλικό παράδειγμα, όταν οι επιθέσεις στο κέντρο του Παρισιού οδήγησαν πρόσφατα, με κοινοβουλευτική πάντως συμμετοχή, σε μια μακρόχρονη κατάσταση «εξαίρεσης»¹⁷, τόσο αμφιλεγόμενη που χαρακτηρίστηκε «δραματική κωμωδία σε πολλές πράξεις»¹⁸. Τέλος, η νομολογία της πανδημίας του Covid-19 αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς: το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο εξέτασε τρεις προσφυγές για τα μέτρα αντιμετώπισης της νόσου, το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας εξέδωσε αρκετές διατάξεις με την διαδικασία του *référé-liberté*¹⁹, τα Ανώτατα Δικαστήρια της Βραζιλίας, της Ινδίας του Ελ Σαλβαδόρ εξέδωσαν σχετικές αποφάσεις²⁰. Η απόφαση του ΣτΕ για την απαγόρευση των θρησκευτικών τελετών κατά την περίοδο της πανδημίας δεν έχει δημοσιευτεί

Επιπλέον, η ελληνική συνταγματική ιστορία διακρίνεται από την επιβολή καταστάσεων που διέρρηξαν την συνταγματική πλαισίωση της άσκησης της εξουσίας. Ίσως για τον λόγο αυτό, το ισχύον Σύνταγμα περιβάλλει με ισχυρές εγγυήσεις την λήψη μέτρων όταν η χώρα τίθεται σε «κατάσταση πολιορκίας», στην οποία εντάσσονται οι απειλές τόσο για την εθνική ασφάλεια, όσο και για την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, δηλαδή και για την δημόσια τάξη, συνιστώσα της οποίας είναι η δημόσια υγεία. Θα μπορούσε ασφαλώς κανείς να υποστηρίξει ότι η κατάσταση ανάγκης στο ελληνικό κράτος υπήρξε τέκνο πολέμων, πραξικοπημάτων ή γενικότερα πολιτειακά ταραγμένων περιόδων, ότι η θεσμοθετημένη αντιμετώπισή της αφορά αυτές και μόνον

---

¹⁶ Παρότι η επίδραση της πολιτικής θεωρίας συσκοτίζει κάπως τα συνταγματικά ζητήματα. Πραγματικά, η αντίδραση των ΗΠΑ στις τρομοκρατικές επιθέσεις οδήγησε στην λήψη μέτρων που στερούσαν πλήρως ορισμένες ομάδες προσώπων από την συνταγματική προστασία, τις έθετε εκτός έννομης τάξης. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα να αξιοποιηθεί ο στοχασμός του Giorgio Agamben για τον *homo sacer* και να ευνοηθεί η ταύτιση της κατάστασης εξαίρεσης με την κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο η νομική έννοια της τελευταίας διαθέτει σαφές περίγραμμα και αναφέρεται στην βραχεία παρέκκλιση από το συνταγματικό πλαίσιο άσκησης της εξουσίας, με την υιοθέτηση κανόνων που είναι αναγκαίοι για την αντιμετώπιση των κρίσιμων περιστάσεων και ισχύουν μόνον όσο αυτές διαρκούν, βλ. Ιφ. Καμτσίδου, *ό.π.*

¹⁷ Η σχετική συζήτηση είναι τόσο πλούσια που η αναφορά σε αυτή κινδυνεύει να φανεί προσχηματική. Ενδεικτικά, στα αφιερώματα των περιοδικών *Cultures & Conflicts*, *Sens-Dessous* και τις μελέτες στην ηλεκτρονική *Revue des droits de l'homme* αναδεικνύεται το εύρος του προβληματισμού και των απειλών για την συνταγματική δημοκρατία.

¹⁸ **Is. Boucobza – St. Hennette-Vaucher**, «L'état d'urgence dans la durée : comédie dramatique en plusieurs actes», *La Revue des droits de l'homme*, <https://doi.org/10.4000/revdh.3255>

¹⁹ Βλ. την ωραία μελέτη της Β. Καψάλη, «Η υγειονομική κρίση υπό το βλέμμα της γαλλικής διοικητικής δικαιοσύνης: υπάρχει έδαφος για συγκρίσεις;», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τευχ. 1/2020 και <https://www.constitutionalism.gr/>.

²⁰ Βλ. Γ. Δρόσος, *ό.π.*, σ. 246.

τις περιπτώσεις και ότι για τον λόγο αυτό η αναγωγή στο άρθρο 48 Συντ. δεν παρέχει πρόσφορη λύση για την ρύθμιση των καταστάσεων της πανδημίας.

Η συζήτηση για τις ερμηνευτικές δυνατότητες του άρθρου 48 Συντ. και τις θεσμικοπολιτικές συνέπειες μιας ενδεχόμενης προσφυγής σε αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στις παρούσες συνθήκες²¹. Η αναδρομή όμως στην νομολογιακή διαμόρφωση της «κατάστασης έκτακτης ανάγκης» στην ελληνική συνταγματική πράξη δείχνει ότι το δίκαιο ανταποκρίθηκε σε ρυθμιστικά αιτήματα γεννημένα από εξαιρετικές περιστάσεις ακόμη και όταν αυτές δεν συνδέονταν με κινδύνους για την εθνική ανεξαρτησία ή την δημοκρατία: Στα ελληνικά δικαστήρια η «οργανωμένη», *συνεπώς οριοθετημένη παρέκκλιση από το Σύνταγμα λειτούργησε όχι μόνον κατά τους πολέμους, όσο διαρκούσαν οι δραματικές επιπτώσεις τους στην κοινωνία, αλλά και σε περιόδους που σοβαρά προβλήματα διατάρασσαν την κοινωνικοοικονομική ζωή και κλόιζαν την δημόσια τάξη και ασφάλεια.*

Εντελώς ενδεικτικά, η «ιδρυτική» της κατάστασης έκτακτης ανάγκης απόφαση του Αρείου Πάγου²² δεν εξέτασε την συνταγματικότητα νομοθεσίας που σχετιζόταν με την κατάλυση του πολιτεύματος, αλλά τον νόμο για την πάταξη της αισχροκέρδειας, η ισχύς του οποίου είχε παραταθεί χωρίς συνταγματικό έρεισμα από την εκτελεστική εξουσία κατά την διάρκεια της κρίσης επισιτισμού που προκάλεσε ο πόλεμος: *το οικείο ν.δ. κρίθηκε συνταγματικά ανεκτό επειδή αποτελούσε την απολύτως αναγκαία απόκριση στα ρυθμιστικά αιτήματα που απέρρεαν από τις έκτακτες συνθήκες, που η διάρκεια τους αποτέλεσε τον χρονικό ορίζοντα επιβίωσης του νομοθετήματος*²³. Τούτο κατηύθυνε τον Αλ. Σβώλο, που αμφισβητούσε την κανονιστικότητα της αρχής *salus publica suprema lex esto*, να αποδεχθεί ότι η εφαρμογή της «είναι νοητή μόνον προς αντιμετώπισιν επειγούσης ανάγκης ή κινδύνου απαιτούντος νομοθετικά μέτρα ων η αναβολή ... αντίκειται εις την σωτηρίαν του κράτους ή του λαού»²⁴

---

²¹ Βλ. πάντως Κ. Μποτόπουλου, «Κορωνοϊός και Έκτακτη Ανάγκη», <https://www.syntagmawatch.gr/>, και Γ. Νικολόπουλου, «COVID19 – Περιορισμός θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω αντισυνταγματικών ΠΝΠ ή μέσω του άρθρου 48 Σ;» <https://www.constitutionalism.gr/>, που αποτελούν ενδιαφέρον έναυσμα για την συζήτηση.

²² ΑΠ 247/1918.

²³ Βλ. Α. Καϊδατζή, *Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 330-335.

²⁴ Αλ. Σβώλος, «Το νομοθετικόν έργον της κυβερνήσεως Κονδύλη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Θέμις ΜΖ* τευχ. 1-3 (1936), σ. 1 επ (σ. 2επ)

Αντίθετα, η προσέγγιση της νομοθεσίας και των δημόσιων πολιτικών της πανδημίας του Covid-19 με στόχο να δείχθει ότι αυτές δεν διέρρηξαν την συνταγματική πλαισίωση της εξουσίας, *αποδίδει συνταγματικότητα σε κανόνες η θέσπιση των οποίων δικαιολογείται μόνον από τις έκτακτες περιστάσεις*. Έτσι, η εν τοις πράγμασι αναστολή συνταγματικών δικαιωμάτων, π.χ. της συνάθροισης, της οικονομικής ελευθερίας, της συνδικαλιστικής ελευθερίας και της απεργίας, η άσκηση των οποίων *απαγορεύτηκε*²⁵, καθώς και η υπαγωγή της προσωπικής ελευθερίας σε καθεστώς που προσομοιάζει με αυτό της προηγούμενης διοικητικής άδειας²⁶, αντιμετωπίστηκαν ως περιορισμοί των δικαιωμάτων που θεμελιώνονται στην επιφύλαξη υπέρ του νόμου και υποβάλλονται στον έλεγχο της αναλογικότητας. Η δραστική παρέμβαση του νομοθέτη στο ίδιο το πεδίο προστασίας των ελευθεριών²⁷ ή, με άλλα λόγια, *οι ρυθμίσεις που κατέληγαν στην αναίρεση των συνταγματικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων* εντάχθηκαν στην κατηγορία των περιοριστικών μέτρων, που πράγματι δικαιολογούνται σε συνθήκες κανονικότητας για την προστασία άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων και αγαθών ή για την εξυπηρέτηση σκοπών δημοσίου συμφέροντος.

Με τον τρόπο αυτό, όμως, η επιφύλαξη υπέρ του νόμου χάνει τα εγγυητικά χαρακτηριστικά της²⁸ και μετατρέπεται σε μια λευκή επιταγή προς τον νομοθέτη να εισάγει οποιοδήποτε περιορισμό στα δικαιώματα, φτάνει να επικαλεσθεί την ανάγκη εξυπηρέτησης μια «προτιμώμενης» ελευθερίας ή σκοπού υπέρτατου δημοσίου συμφέροντος, που αυτός θα προσδιορίσει ανέλεγκτα, δεδομένου ότι η αρχή της αναλογικότητας είναι ένα από τα θύματα της πανδημίας. Όπως θα εξηγηθεί πιο κάτω, ο νομοθέτης και ο δικαστής θα καθορίζουν το νόημα των συνταγματικών διατάξεων με βάση τις πραγματικές συνθήκες και την αντίληψή τους γι' αυτές και το Σύνταγμα

---

²⁵ Βλ. Χ. Κουρουνδής, «Η επιβολή απαγόρευσης κυκλοφορίας στερείται συνταγματικής νομιμότητας», ΕφΣυν 23/3/2020 και <https://www.constitutionalism.gr/>

²⁶ Η «ρύθμιση» της κίνησης των υποκειμένων στερούσε από αυτά την δυνατότητα να προσδιορίζουν την παρουσία τους στον χώρο και να κινούνται με βάση τις ανάγκες και τις επιθυμίες. Οι μετακινήσεις συνδέθηκαν με κρατικά προσδιορισμένους σκοπούς, για την εξυπηρέτηση του οποίου η αρμόδια υπηρεσία χορηγούσε έγκριση, διαφορετικά επιβάλλονταν οι προβλεπόμενες κυρώσεις.

²⁷ Όπως υπογραμμίζουν και οι Π. Μαντζούφας- Τ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, τέτοια παρέμβαση δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή. Στηριγμένη σε αυτήν την παραδοχή, η συστηματική προσέγγιση που επιχειρούν στον περιορισμό της ελευθερίας της κίνησης κατά την διάρκεια της πανδημίας, δεν παρέχει πειστικά επιχειρήματα για την αξιολόγηση των παρεμβάσεων του νομοθέτη σε άλλα δικαιώματα, όπου η απαγόρευση άσκησης τους υπήρξε πλήρης.

²⁸ Βλ. Ιφ. Καμτσίδου, *Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2001, σ. 149 επ. 335 επ.

από τυπικό και αυστηρό θα τείνει να μετατραπεί σε ελαστικό και ήπιο. Με αυτήν την έννοια η πανδημία του Covid-19 μπορεί να αναδειχθεί σε συντακτική στιγμή.

3. Η ιεράρχηση των δικαιωμάτων και η συρρίκνωση των θεμελιωδών αρχών. Απαγορεύονται όσα δεν επιτρέπονται;

Η ένταση των κινδύνων που απειλούν την ανθρώπινη υγεία και ζωή αποτελεί τον δικαιολογητικό λόγο των απόψεων που προσπαθούν να δείξουν ότι τα μέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης του Covid-19 δεν εκφεύγουν από το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο. Αναπτύσσεται έτσι το επιχείρημα ότι η επιτακτική ανάγκη προστασίας των δυο αυτών θεμελιωδών κοινωνικών αγαθών και δικαιωμάτων νομιμοποιεί τον νομοθέτη να θεσπίζει οποιοδήποτε περιορισμό στα υπόλοιπα συνταγματικά δικαιώματα. «Το δίκαιο της Πολιτείας υπάρχει για να υπηρετεί τον άνθρωπο, όχι το αντίστροφο»²⁹, γι' αυτό, όταν η ανθρώπινη υπόσταση και η υγεία διακυβεύονται, επιβάλλεται ή τουλάχιστον δικαιολογείται η κάμψη και σημαντικών συνταγματικών εγγυήσεων. Η προτεραιότητα που οι συνθήκες απέδωσαν στην διαφύλαξη των παραπάνω αγαθών μετατρέπεται σε συνταγματική πρωταρχικότητα των αντίστοιχων δικαιωμάτων,³⁰ με αποτέλεσμα να υποστηρίζεται ότι «όλες οι αιτιάσεις που είχαν τότε διατυπωθεί εναντίον των μέτρων ήταν παντελώς αβάσιμες, άκαιρες και άτοπες. Παρακινούνταν από έναν ανομολόγητο, αόριστο και αδικαιολόγητο φόβο απειλής των δημοκρατικών και ατομικών ελευθεριών.»³¹.

Ασφαλώς, έγινε γενικώς αποδεκτό, ότι η παράταση της ισχύος των νομοθετημάτων της πανδημίας για ικανό χρονικό διάστημα θα κλονίσει την συνταγματικότητά τους. Πλην όμως η παραδοχή αυτή επισκιάζει το γεγονός, ότι η υιοθέτησή τους εκκίνησε την διαδικασία «αναδιάρθρωσης» του συστήματος των ελευθεριών και δικαιωμάτων³² και ότι το ενδεχόμενο μετάλλαξης βασικών χαρακτηριστικών του πολιτεύματος είναι ορατό: Το δικαίωμα στην ζωή και το

---

²⁹ Γ. Τασσόπουλος, «'Αθηναίοι' και 'Σπαρτιάτες': Η ασπίδα των δικαιωμάτων τον καιρό της πανδημίας», <https://www.syntagmawatch.gr/>

³⁰ Για την συστηματική απόκρουση της παραπάνω άποψης, βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, *ό.π.*, σ. 59-62

³¹ Α. Μανιτάκης, «Η πανδημία ανάμεσα στο Δίκαιο και στην Ηθική, με την ζωή ως συνταγματική αξία» (κείμενο εργασίας) <https://www.constitutionalism.gr/>, πρβλ Ευ. Βενιζέλου, *ό.π.* όπου η συνάρθρωση των μέτρων της πανδημίας με το Σύνταγμα επιχειρείται με αναγωγή και στα εργαλεία του πολυεπίπεδου συνταγματισμού.

³² Βλ. Χ. Ανθόπουλου, «Πανδημία και δικαίωμα στην υγεία», <https://www.constitutionalism.gr/>

«μεικτό» δικαίωμα στην υγεία³³ διεκδικούν αφενός να καθορίζουν το εύρος του πεδίου προστασίας των λοιπών συνταγματικών ελευθεριών και αφετέρου να υπαγορεύουν μια εκτεταμένη διοικητική αστυνόμευση, προκειμένου το κράτος να επιτελεί αποτελεσματικά τον ρόλο του εγγυητή της ασφάλειας στην κοινωνία της διακινδύνευσης.

Η «ευρύχωρη» ερμηνεία των επιφυλάξεων υπέρ του νόμου, καθώς και η αναγωγή του καθήκοντος κοινωνικής αλληλεγγύης σε λειτουργική δέσμευση όλων των εκφάνσεων της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας³⁴, στηρίχτηκαν στη σπουδαιότητα των παραπάνω δικαιωμάτων και παρείχαν στον ερμηνευτή του Συντάγματος, δηλαδή στην κυβέρνηση και στην πλειοψηφία που την υποστηρίζει, εκτεταμένες εξουσίες. Για να διαφυλαχθεί η υγεία και η ζωή των πολιτών οι κυβερνώντες μπορούν θεσπίσουν περιορισμούς που θα καταργούν στην πράξη τις ευχέρειες που ο καταστατικό χάρτης απονέμει στα υποκείμενα. Η σύγκριση αναδεικνύει τις τάσεις: Στις ΗΠΑ, η κρίση του Covid-19 αποτέλεσε μια καλή ευκαιρία για την αναστολή των αμβλώσεων, ώστε να εξοικονομηθούν ιατρικό προσωπικό και υποδομές (!)³⁵, ενώ στην Γαλλία όπου η άμβλωση επιτρέπεται μόνον μέχρι την 12^η εβδομάδα της κύησης και μετά από διοικητική διαδικασία, δεν κρίθηκε σκόπιμο να ληφθούν τα αναγκαία μέτρα για να προστατευθεί και αυτό το δικαίωμα στις δύσκολες συνθήκες της υγειονομικής κρίσης³⁶. Η προστασία της ζωής και της υγείας παραμέρισε αθόρυβα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, περιορίζοντας μια βιοτική επιλογή εξαιρετικής σημασίας.

---

³³ Έτσι το χαρακτηρίζει Κ. Γιαννακόπουλος, «Θα έχει η προστασία της υγείας την ίδια τύχη με την προστασία του περιβάλλοντος;» <https://www.constitutionalism.gr/>, στοχεύοντας να αναδείξει και να ενισχύσει τα χαρακτηριστικά του ως κοινωνικού δικαιώματος. Ωστόσο, είναι κατά την γνώμη μου, προτιμότερο να διακρίνουμε το ατομικό από το κοινωνικό δικαίωμα στην υγεία: η συνένωση των δυο υπογραμμίζει μεν την συνταγματική βαρύτητα του αγαθού της υγείας, ταυτοχρόνως όμως οδηγεί στην υποταγή των κοινωνικών στοιχείων στην εξουσία των φορέων του ατομικού δικαιώματος, από το οποίο απορρέουν και δικαστικά επιδιώξιμες αξιώσεις. Η αναγνώριση μεικτού δικαιώματος ανοίγει τον δρόμο για δικαστικές διεκδικήσεις με αντικείμενο την προσαρμογή των υγειονομικών πολιτικών στις επιδιώξεις της επισπεύδουσας ομάδας. Έτσι, το ενδεχόμενο να ενισχυθούν οι τάσεις ιδιωτικοποίησης των ζητημάτων της δημόσιας υγείας ενισχύεται, παράλληλα δε διευκολύνεται η προσπάθεια των κυβερνώντων να επικαλούνται το «υπερδικαίωμα» στην υγεία για να στηρίζουν αμφιλεγόμενες επιλογές τους, όπως δείχνει και η πρόσφατη εμπειρία.

³⁴ Βλ. Στ. Μήττα, «Ο Covid-19 και το 'χρέος κοινωνικής αλληλεγγύης' του ελληνικού Συντάγματος (άρθρο 25§4)», <https://www.constitutionalism.gr/>.

³⁵ <https://www.nytimes.com/2020/03/26/opinion/covid-abortion-ohio-texas.html>

³⁶ Βλ. St. Hennette-Vauchez, «L'urgence (pas) pour tou(te)s», *La Revue des droits de l'homme*, <https://doi.org/10.4000/revdh.8986>

Και ο δικαστής; Δεν είναι αυτός που θα κρίνει τελικά την αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων, αξιολογώντας το περιεχόμενό τους με βάση την αρχή της αναλογικότητας; Λέγεται με έμφαση ότι οι περιορισμοί στις ελευθερίες και τα δικαιώματα θα αποτιμώνται σε σχέση με την υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει κάθε αναγκαίο και πρόσφορο μέτρο για την προστασία της υγείας και της ζωής των πολιτών και η παραπάνω στάθμιση θα καθορίσει την συνταγματικότητά τους. Όπως, όμως, έχει επισημανθεί: «Το μέτρο του επιτρεπτού της βαρύτητάς τους είναι το μέτρο του κινδύνου που καλούνται να αποκρούσουν. Και καλούνται να αποκρούσουν τον άορατο θάνατο χιλιάδων συνανθρώπων μας και τον ορατό κίνδυνο πλήρους διάλυσης του κοινωνικού μας ιστού»³⁷. Η δυσκολία εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας είναι εμφανής: οι περιοριστικές ρυθμίσεις αποφασίζονται από την κυβέρνηση σύμφωνα με τα πορίσματα μιας ομάδας ειδικών, οι κρίσεις της οποίας δεν μπορούν να ελεγχθούν με τα διδάγματα της κοινής πείρας, ενώ οι κανόνες της λογικής -δεν μπορεί παρά να- επιβάλλουν την προστασία των «πρωτευόντων» δικαιωμάτων. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι η «μνημονιακή» νομολογία που αντέστρεψε την φορά του ελέγχου της αναλογικότητας και αποδέχεται ότι ο δικαστής νομιμοποιείται να κρίνει αντισυνταγματικά μόνο τα προδήλως ακατάλληλα νομοθετικά μέτρα, βρίσκει απήχηση. Έτσι, όμως, ευνοείται η αφηρημένη στάθμιση³⁸, η οποία υποβαθμίζει επικίνδυνα τόσο την προσωπική, όσο και την πολιτική αυτονομία³⁹. Οι κανόνες οριοθέτησης της εξουσίας υποχωρούν και την ρυθμιστική λειτουργία τους αναλαμβάνουν οι εκθέσεις των ειδικών και/ ή οι ηθικές αξιολογήσεις των δικαστών.

Τέλος, αξίζει να προσεχθεί η άποψη που προβάλλει το πιο «ισχυρό» επιχείρημα, ότι δηλαδή τα μέτρα της πανδημίας είναι συνταγματικά ανεκτά επειδή συνιστούν εκπλήρωση της θεμελιώδους υποχρέωσης του κράτους της μετανεωτερικότητας να αποτρέπει τους ποικίλους και απρόβλεπτους κινδύνους, που συχνά αναπτύσσουν δραματικές επιπτώσεις στα δικαιώματα και συμφέροντα των πολιτών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το κράτος δικαίου διατηρεί την εγγυητική λειτουργία του, εφόσον μετατρέπεται σε κράτος πρόληψης και αναπτύσσει πολιτικές που διαφυλάσσουν τα αγαθά των πολιτών, όπως αυτά αναγνωρίζονται και προστατεύονται από την έννομη

---

³⁷ Γ. Δρόσος, *ό.π.*, σ. 247.

³⁸ Όπως ακριβώς συνέβη και κατά την αξιολόγηση της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» νόμων, Π. Μαντζούφα, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα*, *ό.π.*, σ. 144 επ.

³⁹ Πρβλ. J. de Glinasty, «La gestion de la pandémie par la puissance publique devant le Conseil d'État à l'aune de l'ordonnance de référé du 22 mars 2020», *La Revue des droits de l'homme*, <https://doi.org/10.4000/revdh.9447>

τάξη. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια συμφιλίωσης της ελευθερίας με την ασφάλεια στις σύγχρονες συνθήκες⁴⁰.

Εντούτοις, οι πρακτικές του κράτους πρόληψης γεννούν επιφυλάξεις, οι οποίες εντείνονται από την εμπειρία της επιστροφής των επιδημιών: για να αποτραπεί ο κρατισμός, η υποχρέωση του κράτους να αποκρούει τις διακινδυνεύσεις συστοιχείται *κατ' ανάγκη* με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μελών του κοινωνικού συνόλου, τον κατάλογο των οποίων εμπλουτίζει: το περιβάλλον, η υγεία και άλλα συνταγματικά αγαθά μετεξελίσσονται σε δικαιώματα, ώστε να ενισχυθεί νομικά η σχετική ευθύνη του κράτους. Τούτο εισάγει μια ιδιότυπη «υποκειμενικοποίηση» πεδίων⁴¹, η ρύθμιση των οποίων σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα απορρέει από την δημόσια αντιπαράθεση και διαμορφώνεται ενόψει γενικότερων θεωρήσεων, στενά συνδεδεμένων με τον σεβασμό θεμελιωδών αρχών και στόχων, ιδίως της ισότητας.

Πολλώ μάλλον που η πανδημία, ανάγοντας την αρχή της προφύλαξης σε ύπατη αρχή, προκαθορίζει τις μεθόδους δράσης των κυβερνώντων και επηρεάζει το περιεχόμενο των πολιτικών αποφάσεων: το καθήκον να διαφυλαχθεί το δικαίωμα της ζωής και της υγείας φαίνεται να αναγκάζει τις κυβερνήσεις να διαμορφώνουν τις πολιτικές τους σύμφωνα με τις εκτιμήσεις μιας ομάδας ειδικών, τις δυνατότητες που προσφέρουν οι διαχειριστές της τεχνολογίας⁴² και με τις στατιστικές. Παράλληλα, οι πολίτες καλούνται να προσαρμόζουν την κοινωνική συμπεριφορά τους, την ίδια την ενάσκηση των δικαιωμάτων τους στα πορίσματα των τεχνοκρατών, όπως αυτά μετεγγράφονται στις επιταγές της πολιτικής εξουσίας. Η αναβάθμιση της «ατομικής ευθύνης» με αφορμή την πανδημία μαρτυρά την αλλαγή στις σχέσεις κράτους- πολίτη⁴³ και την διαμόρφωση ενός «νέου» υποκειμένου, φορέα των δικαιωμάτων και δρώντα

---

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά, Ξ. Κοντιάδη, *Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006, Π. Μαντζούφα, *Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2006.

⁴¹ Βλ. J. de Gliniasty, *ό.π.*, πρβλ. Α. Μανιτάκη, *ό.π.*

⁴² Για να δειχθούν οι κίνδυνοι, αρκεί η αναφορά στις προτάσεις μεγάλων εταιριών τηλεπικοινωνίας να εισαχθούν συστήματα παρακολούθησης που θα επιτρέπουν τον εντοπισμό μέσω του κινητού τηλεφώνου των φορέων του κορωνοϊού και την ενημέρωση όσων βρίσκονται στο περιβάλλον τους, , βλ. Σπ. Βλαχόπουλου, *ό.π.*, σ. 46 επ.

⁴³ Έτσι και ο Π. Μαντζούφας, «Κράτος πρόληψης και τεχνοκρατία την εποχή της πανδημίας», που υπογραμμίζει την ανάγκη να μην συγχέονται ατομική ευθύνη και κρατικές υποχρεώσεις.

στον δημόσιο χώρο⁴⁴. Εδώ, η εγκατάσταση της «διακυβέρνησης διά των αριθμών»⁴⁵ στηρίζει την νομιμοποίηση της βιοπολιτικής⁴⁶, που τάχιστα μπορεί να επιφέρει την αλλαγή παραδείγματος πολιτειακής θέσμησης.

4. Αντί επιλόγου: Η υπεράσπιση του Συντάγματος.

Στο παραπάνω πλαίσιο, η υπεράσπιση του Συντάγματος παρομοιάστηκε με την μάχη των Θερμοπυλών: μια μάχη εκ των προτέρων χαμένη και μια μάλλον άσκοπη θυσία. Παράλληλα, ο επιστημονικός διάλογος στιγματίστηκε από αιτιάσεις για στείρο νομικισμό και έλλειψη πολιτικής υπευθυνότητας προς όσους ανακίνησαν θέματα αντισυνταγματικότητας των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας⁴⁷. Μόνον που αυτή η τοποθέτηση παραγνωρίζει ότι στις μέρες μας ο αγώνας για το Σύνταγμα είναι αγώνας για την προσωπική και πολιτική αυτονομία, ο σεβασμός της οποίας διόλου δεν συνεπάγεται την αναποτελεσματικότητα της προστατευτικής δράσης του κράτους.

Το δίκαιο έχει εργαλεία για την αντιμετώπιση των εξαιρετικών περιστάσεων, ώστε οι ρυθμίσεις που υιοθετούνται στο πλαίσιο τους να μην αφομοιώνονται στην έννομη τάξη και να αποφεύγεται η αλλοίωση του πολιτεύματος. Η ελληνική νομολογία μάς έχει κληροδοτήσει το εργαλείο της κατάστασης ανάγκης, που επιτρέπει την βραχεία και οριοθετημένη παρέκκλιση από τις συνταγματικές επιταγές, χωρίς να μεταβάλλει το θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας ή να οδηγεί σε χαλάρωση των ορίων που το δίκαιο επιβάλλει στους φορείς της. Το δίκαιο περιλαμβάνει επίσης ρυθμίσεις που επιτρέπουν στους κυβερνώντες να οργανώνουν συστηματικά την ανάσχεση των απειλών και την πρόληψη των κινδύνων που πολλαπλασιάζονται και διαφοροποιούνται

---

⁴⁴ Α. Στυλιανού, «Ο κορωνοϊός και εμείς», [Π.Καπόλα- Γ.Κουζέλης- Ορ. Κωνσταντάς \(επ.\), ό.π.](#),

⁴⁵ Α. Supiot, «Etat social et mondialisation : analyse juridique des solidarités », δημοσιευμένο ως ψηφιακό βιβλίο με τον τίτλο *Grandeur et misère de l'État social*, <https://books.openedition.org/cdf/2249>, του ίδιου *La gouvernance par les nombres*, Paris, Fayard, 2015.

⁴⁶ Που, όπως αποδέχεται και ο Ξ. Κοντιάδης, *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα, ό.π.*, είναι σύμφωνη με το κράτος πρόληψης. Βέβαια, ο Κ. Δοξιάδης, «Η βιοπολιτική αντίφαση του Covid-19», [Π.Καπόλα- Γ.Κουζέλης- Ορ. Κωνσταντάς \(επ.\), σ. 131επ.](#), υποστηρίζει ότι και το κοινωνικό κράτος επιδιώκει την ενσωμάτωση των μελών του κοινωνικού συνόλου με την χρήση μεθόδων βιοπολιτικής. Ωστόσο, στο κοινωνικό κράτος η οργάνωση των σχέσεων κράτους -πολίτη πραγματοποιείται μέσα από την τυποποίηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών και την διαμόρφωση των κοινωνικών και γενικά δημόσιων πολιτικών σύμφωνα με γενικούς και αφηρημένους κανόνες. Αντίθετα, στο κράτος πρόληψης, ενόψει της ταχείας και αποτελεσματικής απόκρουσης των κινδύνων, η σημασία του δικαίου υποβαθμίζεται και οι κυβερνώντες καθοδηγούνται και «οριοθετούνται» κατά βάση από τις «πρωτεύουσες» και κρατούσες αξίες. Ταυτόχρονα τα πορίσματα των ειδικών δεν αποτελούν απλώς την χρήσιμη αναφορά για την λήψη σταθμισμένων πολιτικών αποφάσεων, αλλά διεκδικούν τα ίδια κανονιστικότητα, ενίοτε θεμελιώδη κανονιστικότητα.

⁴⁷ Για τους όρους διεξαγωγής γενικά του δημόσιου διαλόγου, βλ. την αυστηρή, αλλά δίκαιη κριτική του Γ. Δρόσου, *ό.π.*

συνεχώς. Η σταθερή εκπλήρωση των υποχρεώσεων που το Σύνταγμα επιβάλλει στο κράτος, ιδίως με την κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, επιτρέπει στην πολιτεία να προφυλάσσει την βιοτική υπόσταση των μελών του κοινωνικού συνόλου, να παρέχει ασφάλεια και ταυτόχρονα να εξασφαλίζει τον σεβασμό των ελευθεριών και δικαιωμάτων⁴⁸.

Το κοινωνικό κράτος δικαίου που σχεδιάζει ο καταστατικός μας χάρτης οφείλει να εξασφαλίζει σε όλους ίση ελευθερία και ισότιμη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά, οικοδομώντας την ενότητα του κοινωνικού συνόλου μέσα από την σταθερή αναφορά σε προτάγματα με σαφές κανονιστικό περίγραμμα και σε κανόνες δημοκρατικής καταγωγής⁴⁹. Τούτη είναι η συνταγματική μέθοδος για την επιδίωξη της κοινωνικής ειρήνης, την ουσιαστικοποίηση της δημοκρατίας και την διαφύλαξη των ελευθεριών. Η αποστασιοποίηση από τους συνταγματικούς κανόνες επιτρέπει την εγκατάσταση μιας σύγχρονης ολιγαρχίας των επαϊόντων και αλλάζει τους όρους θέσμησης των σύγχρονων κρατών: η υποβάθμιση της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης ως καταστατικών αρχών καθιστά τον φόβο θεμέλιο της κοινωνικής συνοχής, τον κατευνασμό του νομιμοποιητική βάση της πολιτικής εξουσίας και την συμμόρφωση στα κελεύσματα της τελευταίας μέσω ένταξης στην πολιτική κοινότητα.

Ιφιγένεια Καμτσίδου

Αν. καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου Α.Π.Θ.

---

⁴⁸ Βλ. πιο πάνω, υποσ. 32, Στ. Μήττα, *ό.π.*

⁴⁹ Βλ και υποσ. 44.